

south that are naturally divided could have been used as fields, while the territory on the left bank was more expedient if used for animal husbandry. Analysis of a source zone in general suggests the lack of land suitable for agriculture, which in its turn allows the authors to presume that the population hardly could fully support themselves, and probably part of plant products were received from the outside. Instead, for animal husbandry they had all conditions: wide pastures and hayfields.

A high level of agricultural development is confirmed by the finds of various tools and devices for initial (two types of ards) and repeated tillage (hoes, spades), harvesting (sickles, scythes), storing (pithoi, warehouses), and processing of products (millstones, grinding stones), and it is also corroborated by the palaeobotanic spectrum of a site, which includes all the main crops among which winter ones (rye). Perhaps agricultural products were partly used in animal husbandry.

Archaeozoological material allows the authors to affirm that by a headcount the first position was occupied by domestic bull (30,5 %), followed by domestic pig (29 %), then sheep and goat (22 %), and finally horse (18,5 %). If converted into the volume of meat products it amounted to 51,2 % for domestic bull, 25,8 % for domestic pig, 17,8 % for horse, and 5,2 % for sheep and goat. Horse was used first of all for riding (burials of fully equipped horses); small breed of cattle was also used for wool. In general, animal husbandry type can be determined as pasture and as seasonal one. Presence of specialized fortified structures confirms that animals in cold season were kept within the settlement.

Ю.В. Долженко

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА І ОКРУГИ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (антропологічний аспект)

У статті розглянуто сучасний стан археологічних та антропологічних досліджень населення середньовічного Чернігова, висвітлено проблему формування антропологічного типу сіверян, зокрема, так званих чернігівських полян та інших, синхронних і пізніших слов'янських груп населення Дніпровського Лівобережжя та Правобережжя.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, антропологія, краніологія, сіверяни, поляни

Проблема походження, антропологічного складу та генетичних зв'язків давньоруського населення Чернігова з початку X до кінця XIII ст. є важливою для вивчення історії середньовічної людності Східної Європи. Однак, попри вагомий доробок учених, досі нема єдиної точки зору щодо становлення та історичного розвитку цього середньовічного міста. Нез'ясованими залишаються питання формування антропологічних типів сіверян загалом і, зокрема, так званих чернігівських полян, котрих нині іменують західними сіверянами (Толочко 1987, с. 241), та інших синхронних і пізніших слов'янських груп населення Дніпровського Лівобережжя та Правобережжя. Ця проблема має неабияке значення, адже йдеться про місце стародавнього Чернігова на антропологічній та етнічній мапах Східної Європи. Її розв'язання ускладнюється тим, що протягом багатьох століть ця територія зазнавала різних культурних впливів через розташування Чернігова. На мапі давньоруських князівств X—XIII ст., складеній Б.О. Рыбаковим, Чернігів локалізовано на південно-західному краю

сіверянського ареалу, де сходились землі літописних древлян, полян, дреговичів і в'ятичів (Рыбаков 1947; 1949).

Серед істориків та археологів досі немає і єдиної точки зору стосовно меж розселення сіверян. Більшість дослідників їхнім західним кордоном вважають Дніпро (Багалеї 1882; Барсов 1885; Голубовський 1908; Середонин 1916; Насонов 1951; Сухобоков 1975; Мавродин 1978; Грушевський 1992 та ін.).

Італійський хроніст XVI—XVII ст. Олександр Гваньїні про велике князівство Сіверське повідомляв: «Замків і міст у цьому князівстві майже 70, між ними найголовніші такі: Новгород-Сіверський, котрий здавна звуть Стародубом, Путивль та Чернігів» (Гваньїні 2007, с. 584—585)¹. «Чернігів — племінне місто Сіверян, центр землі цього племені, зберігши значення політичного центру зараз й з давнього періоду Руської історії», — писав пізніше П.В. Голубовський (Голубовський 1908, с. 50). Такої само думки дотримувався й М.С. Грушевський. Висвітлюючи історію Сіверщини, він стверджував: «На початку X ст. по звісткам Олегової умови, потвердженням

¹ Тут і далі переклад з російської Ю.В. Долженка.

і оповіданням Константина Порфирородного, і по поглядам Повісті, найважливіші центри Сіверщини — Чернігів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсажені київськими залозами й намістниками» (Грушевський 1992, с. 314). Починаючи опис Чернігівщини, відомий історик зазначав: «Святополк по смерті батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відібрана у нього), по смерті Святослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги» (Грушевський 1992, с. 8). Таким чином, він відносив Чернігів до Сіверщини.

В.Б. Антонович, Д.Я. Самоквасов, О.А. Спицын також дотримувалися думки про належність сіверянам усієї лівобережної частини Середнього Подніпров'я. Д.Я. Самоквасов обгрунтовував це історичними та археологічними даними і схилився до того, що такі великі міста Лівобережжя, як Чернігів та Переяслав, слід вважати політичними центрами сіверян. На користь етнічної належності цієї території вказувала подібність курганів під Черніговом, Переяславом, Седневим, Стародубом і Любечем, а також язичницький спосіб поховання в курганах дніпровського лісостепного Лівобережжя, що збігався з описаним Нестором поховальним ритуалом сіверян (Антонович 1885; Самоквасов 1887; 1916; Спицын 1899).

Іншої думки стосовно належності корінного населення Чернігова дотримувалися такі дослідники, як Б.О. Рыбаков (1947), Г.Ф. Соловйова (1956), Є.І. Тимофеев (1961), І.П. Русанова (1966). Проаналізувавши усі доступні на той час археологічні матеріали, Б.О. Рыбаков дійшов висновку, що обидва береги середнього Дніпра займали поляни, а отже, немає жодних підстав розмішувати сіверян на всьому лівобережжі Дніпра. Це дозволило вченому стверджувати, що сіверяни не були корінними мешканцями Чернігова, а входили в якості найманців до складу війська Мстислава (Рыбаков 1947, с. 81—82). Згодом дослідник вказував, що давній Чернігів утворився внаслідок об'єднання декількох слов'янських поселень (Рыбаков 1949, с. 7). До цієї точки зору приєдналися й інші (Соловйова 1956; Русанова, 1966). Висунувши припущення, що в X—XII ст. поляни займали всю область ямних підкурганних поховань на правому та лівому берегах Дніпра, І.П. Русанова розвинула концепцію Б.О. Рыбакова (Русанова 1966, с. 25—27).

В.В. Седов також вказував, що сіверяни, згідно руського літопису, займали басейни Десни,

Сейма і Сули (Седов 1966, с. 26—27). Дослідник категорично не погоджувався з І.П. Русановою та Є.І. Тимофеевим, які стверджували, що кургани з ямними тілопокладеннями у лісовій смузі Східної Європи полишені колоністами із Середнього Подніпров'я, переважно з полянської землі. Для визначення кордонів ареалу полян В.В. Седов запропонував скористатися однією важливою особливістю обряду полян, а саме глиняною підмазкою, на якій розпалювали багаття і на яку клали останки тілоспалення. Підбиваючи підсумки, дослідник науважував, що до регіону полян входили міста Київ, Любеч, Переяслав, і це повністю збігається з даними руських літописів. Чернігів же був розташований у прикордонній чи то змішаній поляно-сіверянській смузі (Седов 1982, с. 106—112). О.В. Сухобоков теж дотримувся думки, що «населення Дніпровського лівобережжя у X—XIII ст. і у східних районах було переважно сіверянським», проте, зазначав що «вважати проблему вирішеною на підставі лише археологічних матеріалів, до того ж досліджених далеко не повністю, не можна» (Сухобоков 1975, с. 143—148).

На труднощі, що виникають при пошуку етновизначальних рис матеріальної культури полян, звернув увагу П.П. Толочко. Вчений піддав критиці висновки І.П. Русанової про те, що характерною полянською рисою є кургани з ямним обрядом поховання. На думку П.П. Толочка, єдність поховального обряду, як і інших елементів матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї і Нижньому Подесенні, визначалася процесами політичної консолідації населення. Дослідник також зазначив, що на півдні і південному заході групи близьких племен становили поляни, сіверяни (чернігівські), древляни і частково дреговичі, волиняни і дуліби, тиверці та білі хорвати (Толочко 1996, с. 243—244).

Для з'ясування питань історичної географії та етногенезу ранніх слов'ян науковці використовують різні за походженням, формою, характером і обсягом інформації історичні джерела. Важливе місце у лінгвістичній групі джерел посідають дані топонімії. Звернемо увагу на такий топоформант як «-ичі». Аналізуючи ареал назв на «-ичі», О.А. Купчинський торкнувся і нашого регіону. Порівнюючи території сіверян, дулібів і древлян, дослідник знайшов на сіверянській території значно менше пунктів з такими назвами, а між Сулою і Сеймом вони майже зовсім не збереглися. Поселення з назвами на «-ичі» на колишній терито-

рії сіверян розташовані дуже нерівномірно. За станом на XII—XVIII ст. їх здебільшого виявлено у північній частині Лівобережжя — на північ від витоків Сули й Удаю, обабіч Сейму (переважно на Правобережжі) та по обидва боки Десни і Сноу, де зафіксовано певні скупчення таких назв. На півночі вони сягають р. Іпуть. На південь від них пунктів з назвами на «-ичі» майже немає. Якщо йдеться про північну частину території сіверян, то і там давні поселення з такими назвами трапляються доволі рідко, і їх, очевидно, слід оцінювати як залишок давніх епох (Купчинський 1981).

Щодо належності Чернігова полянам чи сіверянам, то О.А. Купчинський не дійшов однозначних висновків. Належність Чернігова полянам не підтверджується розташуванням географічних назв на «-ичі». Чернігів, на захід і північний захід від якого зосереджуються такі назви, утворюючи скупчення, об'єднував, очевидно, окрему територіально-племінну групу. Відносно рівномірне поширення на північ і північний схід від нього поселень із назвами на «-ичі» вказує на помітне тяжіння Чернігова і його околиць до північно-східного регіону, який розкинувся по р. Снов і на схід від неї, що свідчило б про зв'язок Чернігова з сіверянами. Проте ці факти не перечають зв'язку і можливому єднанню цих земель із полянами. Якщо прийняти концепцію Б.О. Рибаківа, який відкидає етнічну спорідненість Чернігова і його околиць з сіверянами, то район Лівобережжя між Десною та Дніпром і до верхів'їв Сули слід вважати мало підкріпленим поширенням назв на «-ичі» (Купчинський 1981, с. 195).

Повертаючись до археологічного вивчення Чернігова, відзначимо, що активний етап цього припадає на 1970—1990-і рр. (В.П. Коваленко, О.В. Шекун, А.Л. Казаков та ін.). Матеріали поховань давньоруського часу дозволили окреслити межі проживання на території Середнього Подніпров'я в таких давньоруських містах, як Чернігів, Любеч, Київ, Переяслав, Витачів, у другій половині I тис. літописних племен — полян, древлян, сіверян. 20 років тривають дискусії (Моця 1987, с. 4; 1993, с. 108) про те, де саме мешкали літописні сіверяни та поляни. А.Л. Казаков відзначив, що Чернігів розташований начебто за межею ареалу розповсюдження роменських пам'яток, через що і питання про виникнення міста як великого родоплемінного центру літописних сіверян є вкрай спірним (Казаков 1995, с. 77).

Починаючи з 2002 р., у різних районах Чернігова досліджено площу близько 20 тис. м² і

отримано інформацію, яка дозволяє доповнити і частково переглянути погляди, які склалися раніше щодо тенденції розвитку Чернігова IX—XIII ст. (Казаков, Черненко 2007). Досвід тривалих археологічних досліджень Чернігова доводить, що місто у давньоруський час перебувало на перетині ареалів чотирьох племен: полян, сіверян, дреговичів і радимичів, що підтверджується масовими знахідками маркерів різних племен, зокрема таких як скроневі кільця. На культуру місцевого населення вплинули також і тюрки. С.О. Сорокін вважає, що з археологічної точки зору Чернігів суттєво відрізняється від інших міст і є типовим середньовічним містом. Так, скроневи кільця у півтора оберти тут виявлено близько 100 од., а сіверянських спіралеподібних — всього 3—4 по всьому Чернігову.

Зауважимо, що місто Чернігів значний час не було об'єктом спеціального антропологічного дослідження. Антропологи систематично вивчали загалом Чернігівщину, південні руські землі, Середнє Подніпров'я тощо. Матеріали зі слов'янських курганів Чернігівщини, та й загалом майже з усієї території Дніпровського басейну, вперше дослідив російський антрополог А.П. Богданов. У 1879 р. (на засіданні Другого з'їзду антропологів з приводу антропологічної виставки) він зробив доповідь про черепи з курганів Сіверянської землі Чернігівської губернії (Богданов 1880). Вчений відзначав субдоліхокранність (за середніми величинами) більшості черепів (черепний індекс 75,1—77,8), їхню середньо- та високоорбітність, причому підкреслив, що жіночі черепи є дуже вузьколицими, чоловічі, навпаки, — більш широколицими. Таким чином, ще не роблячи висновків про належність цих черепів слов'янам, а точніше — сіверянам, А.Б. Богданов уперше подав антропологічний опис курганних черепів із цієї території.

Для розв'язання питання про склад населення Чернігова важливе значення мають антропологічні дослідження, оскільки внаслідок тривалого вивчення фізичного типу представників різних східнослов'янських племен науковці отримали можливість групової ідентифікації їх за основними краніологічними, краніоскопічними та дискретно-варіативними ознаками.

Вибіркові антропологічні дослідження у Чернігові провадив В.В. Бунак (Вунак 1932), який не обмежився лише містом і дослідив краніологічні серії сіверян з нижньої течії Десни, в'ятичів Підмосков'я і кривичів з верхньої течії Дніпра (Смоленщина). Антропологічний

тип сіверян і в'ятичів, за В.В. Бунаком, належить до понтійського варіанту середземноморського расового типу, який сформувався у Причорномор'ї. Дослідник знайшов антропологічні відмінності між окремими племенами та дійшов висновку про подібність сіверян та, меншою мірою, в'ятичів до сардинців як представників середземноморського типу, також відзначивши неоднорідність антропологічного складу середньовічного населення Чернігівщини (див.: Трофимова 1946, с. 93).

Т.О. Трофимова дослідила приблизно 800 черепів кривичів, в'ятичів, полян, древлян, північних радимичів і дреговичів. І вона, і В.В. Бунак вказували на антропологічну неоднорідність східних слов'ян. Т.О. Трофимова вирізняла серед середньовічної слов'янської людності України три європеїдні типи, а саме: мезо-доліхокефальний широколиций, властивий древлянам, доліхокефальний вузьколиций, притаманний сіверянам і переяславським полянам та мезо-доліхокефальний вузьколиций, поширений серед жителів Чернігівського регіону. Кожному з них вона знайшла аналоги на суміжних або більш віддалених територіях. Так, мезо-доліхокефальний тип, за Т.О. Трофимовою, трапляється також серед полоцьких кривичів, дреговичів, радимичів, деяких груп словен Приільмення, у чуді північно-західних земель Східної Європи, середньовічної іжори, деяких етнічних груп цього часу Прибалтики, Пруссії, Нідерландів та Скандинавії. Вузьколиций доліхокефальний тип, на думку дослідниці, представлено не лише на Лівобережжі України, а й серед в'ятичів та кривичів, населення Болгарського царства і міських жителів Золотої Орди. Нарешті, мезо-доліхокефальний тип не має прямих регіональних аналогів. Водночас він властивий черепам з «полів поховальних урн», тобто носіям черняхівської культури. Дослідниця вперше розділила за схемою Б.О. Рибаківа курганні краніологічні матеріали, які Г.Ф. Дебец відносив до сіверян, на полянські та сіверянські. Було відзначено доліхокранію полян, середній розвиток рельєфу черепа, вузьке та середньовисоке обличчя, дуже випнутий ніс. Чернігівську групу полян (як тоді називали місцевих жителів) Т.О. Трофимова виділила в локальну групу на ґрунті поєднання мезо-доліхокранії з вузьким обличчям, також вона помітила деякі відмінності між черепами чернігівської та переяславської груп. Так, черепи чернігівської групи відрізняються меншими абсолютними розмірами, черепний індекс трохи вищий, рельєф черепа розвинутий слабо,

пентагоноїдна форма черепа трапляється у 50 % випадків, обличчя вузьке та нижче не тільки за абсолютними розмірами, але й за індексом обличчя, черепи більш широконосі: в будові нижнього краю грушоподібного отвору антропінну форму відзначено лише у 50 % випадках (Трофимова 1946, с. 100).

Г.Ф. Дебец до сіверянської етнічної групи відніс усі краніологічні колекції, які походили з чернігівських та переяславських курганів, і відзначив неоднорідність антропологічного складу середньовічного населення Чернігівщини (Дебец 1948, с. 288).

Вказані антропологічні дослідження було переглянуто й істотно доповнено Т.І. Алексеєвою — автором узагальнювальної праці з антропології східних слов'ян, де було використано усі наявні на початок 1970-х рр. матеріали. Дослідниця вперше подала краніологічну добірку саме по Чернігову: 44 чоловічих і 39 жіночих черепів (Алексеєва 1973, с. 32). Серія складалась із черепів давнього цвинтаря Чернігова поблизу церкви Бориса і Гліба з розкопок Т.В. Кибальчича і Д.Я. Самоквасова та з печер при Свято-Троїцькому монастиреві з розкопок Т.В. Кибальчича (Самоквасов 1878—1879). Спираючись на краніологічні дані давньоруської людності України, Т.І. Алексеєва виділила чотири антропологічні типи. Основні характеристики трьох із них, наявні і в нашому регіоні, наведено в таблиці.

«Курганне» населення полянської землі характеризується доліхо-мезокранією, середніми розмірами обличчя, дуже горизонтальним профілюванням за середнього виступання носа. Група київських полян відрізняється від чернігівських і переяславських великим черепним індексом. Дослідниця також відзначила, що поляни правобережної території більш широкоголові, ніж поляни Лівобережжя. Привертає увагу те, що черепи з курганного некрополя XI—XII ст. на території Переяслава загалом схожі з синхронними серіями Чернігова та Любеча і різняться лише дещо вищим обличчям (Алексеєва 1973, с. 59).

Щодо відмінностей фізичного типу міського та сільського населення Середньої Наддніпрянщини, вони, на думку дослідників, не можуть пояснюватись міграціями та змішуванням різних етнічних компонентів у міських центрах Київської Русі, хоча ці процеси, безумовно, відбувалися. Т.І. Алексеєва висловила припущення, що брахікефалізація та розширення обличчя у мешканців міста з'явилися внаслідок загальних процесів зміцнення кістя-

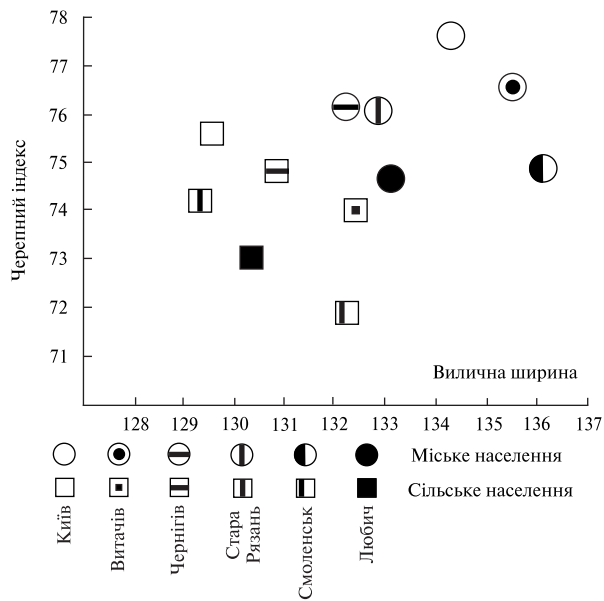

Рис. Співвідношення міського та сільського населення за черепним індексом та виличною шириною (за Т.І. Алексеєва 1973, рис. 24, с. 126).

ка в умовах міста під впливом змін у соціальному середовищі (Алексеєва 1973, с. 131), себто — урбанізації (рис.). Але, за її даними, населення Чернігова є винятком, бо дуже мало відрізняється від сільської людності Чернігівщини (Алексеєва 1973, с. 126). Можливо, цей феномен можна буде пояснити після дослідження нових антропологічних матеріалів.

Порівняльний аналіз краніологічних характеристик із некрополів Києва, Вітачева, Переяслава, Чернігова та Любеча свідчить про морфологічну близькість міського та сільського населення Середньої Наддніпрянщини. Певні відмінності між ними виявляються лише за двома ознаками: міські жителі більш високорослі, круглолобі та широколиці, ніж сільські.

У середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де у другій половині I тис. якраз і мешкали основні групи літописних сі-

верян, у давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналоги серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак, він схожий також з морфологічними варіантами, поширеними серед нащадків населення полянського племінного союзу, однак відрізняється від нього трохи довшою формою черепної коробки та вужчим обличчям.

Щодо сіверян, то Т.І. Алексеєва після порівняння їх і слов'ян із району городищ з гладкостінною керамікою в басейні верхньої течії Дніпра відзначала: «Характеристика, надана полянам, може значною мірою бути віднесена до сіверян, однак останні відрізняються вираженою доліхокранією та трохи вужчим обличчям. На території сіверян в епоху середньовіччя фіксується найбільша величина поздовжнього діаметра на тлі різко вираженої доліхокранності» (Алексеєва 1973, с. 60).

Для нас особливо важливо простежити краніологічні відмінності між полянами, сіверянами та іншими племенами, якщо такі були. Як видно з таблиці, відмінності дуже незначні. Переважно, це черепний індекс та ширина вилиць. Характеристика, дана дослідницею полянам, може бути значною мірою віднесена і до сіверян, однак останні все ж відрізняються вираженою доліхокранією і вужчим обличчям (Алексеєва 1973, с. 59—60). Для вивчення населення Чернігова важливим буде диференціювати сіверян і полян, використовуючи нові методи.

Антропологи не раз ставили питання про роль кочового компонента у формуванні морфологічних рис населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Справді, черепи з монголоїдними рисами виявлено у давніх некрополях Середньої Наддніпрянщини. Це було наслідком регулярних контактів між давньоруською людністю та сусідніми кочовими групами. Вплив тюркського компонен-

Таблиця. Краніологічні типи сіверян, в'ятичів і полян (за Алексеєва 1973, с. 67)

Ознаки	Доліхокранний		Мезокранний
	Середньолиций	Вузьколиций	Середньолиций
Черепний індекс	71—73	74	74—76
Ширина вилиці	130—133	129	130—132
Кут виступання носа	27—30	27	27—29
Носовий індекс	50—51	51	50—52
Племена	Сіверяни	В'ятичі	Поляни чернігівські, переяславські, київські

та (збільшення діаметру вилиць, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа і ін.) є помітним і серед сучасного населення Центральної України. Та все ж його роль у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати (Дяченко 1965, с. 31—76).

Свого часу П.М. Покас дослідив краніологічні серії з 14 сільських, сімох міських та двох дружинних некрополів Чернігівщини. Середній вік похованих на міських цвинтарях дорослих 39,5 роки, на сільських — 37,3 роки. Зріст чоловіків-городян становив 170,6 см, жінок — 160,5 см. Відповідні показники для сільських могильників дещо нижчі: чоловіки — 165,3 см, жінки — 157,4 см. У цілому тип середньовічного населення Чернігівщини характеризується мезо-доліхокранією та вузьким середньошироким невисоким добре профільованим лицьовим відділом черепа. Дослідник вказав на відносну однорідність антропологічного типу сільського населення Чернігівської землі і відзначив подібність цього мезо-доліхокранного антропологічного типу до наявного у середньовічних в'ятичів (Покас 1985, с. 100).

П.М. Покас опрацював усі відомі на той час поховання із середнього Подесення (Покас 1988, с. 120—121) та дав коротку характеристику городянам і населенню з дружинних могильників. Дослідник відзначив, що за загальної мезо-ортокранії та вузьколицької форми черепів, які характерні для Лівобережжя, ці групи були неоднорідними. Натомість сільське населення загалом належало до однорідного вузьколицького та низьколицького типів.

Пізніше П.М. Покас здійснив дослідження кожної серії з могильників Чернігівщини. Проаналізувавши їх, він підтвердив висновки Т.І. Алексєєвої, Ф.Г. Дебеца, Т.А. Трофимової про типові мезокранію та вузьколицьість чернігівських серій. Але було відзначено й деякі відмінності між серіями самого Чернігова та його околиць. Так, група черепів з міського кладовища XI—XII ст. біля церкви Бориса та Гліба, за висновками вченого, характеризується суббрахікранією та середньошироким невисоким лицьовим відділом з добре випнутим носом та незначним сплюсненням перенісся. Краніологічна серія з курганів на Болдіних горах, за звичної типологічної схожості з іншими чернігівськими групами, має більші розміри поздовжнього діаметра і дещо вищий та різкіше профільований лицьовий відділ. Саме ці ознаки зближують болдінську групу черепів із сіверянськими курганними серіями XI—XIII ст. межиріччя Сей-

му та Сули (могильники Зелений Гай, Кам'яне, Горналь та ін.). Згадана ж «борисоглібська» серія Чернігова в межах мезокранного типу складається з кількох варіантів, аналогічним яким П.М. Покас виявив серед серій Чернігівської округи (могильники Ліскове, Гушин) і правого берега Дніпра (могильники Київського Подолу, Козаровичі та ін.) (Покас 1993).

На думку С.П. Сегеди, у Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезо-доліхокранного типу з середніми розмірами обличчя, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи, за цією ознакою, до нащадків сіверян. Відтак зроблено висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини (Сегеда 2001, с. 178).

Т.О. Рудич за результатами міжгрупового факторного аналізу, за невеликою довжиною черепів (мезокранія), відзначила тяжіння міської та сільської серій із Чернігівщини (матеріали Т.І. Алексєєвої) до таких груп на Правобережжі, які характеризуються меншою довжиною черепної коробки, меншою величиною обличчя (у диференціації за другим набором ознак F_2). Даючи характеристику населенню Лівобережжя Дніпра давньоруського часу, автор вказує, що у його формуванні брали участь люди, пов'язані своїм походженням із населенням правобережних районів Середнього Подніпров'я (яскравіше це проявилось на Чернігівських землях), і вихідці з більш північних територій, пов'язані з мешканцями дреговицьких та радимицьких земель. Дослідниця підкреслює, що північний характер антропологічних зв'язків у населення лівобережжя домінує (Рудич 2007, с. 402—405). Спираючись також на попередні краніологічні дані, Т.О. Рудич запропонувала на ґрунті східнослов'янських жіночих серій власну схему диференціації жіночих груп, де племена Чернігівщини потрапили до доліхокранного типу з середньо широким обличчям (Рудич 2007, табл. 5, с. 51).

Розглянутий дискурс засвідчує, що антропология давно посідає поважне й перспективне місце у вивченні формування східнослов'янської людності. На сучасному етапі вивчення антропологічних серій Чернігова дослідники сходяться на думці про неоднорідний склад і участь різних компонентів у формуванні його населення. По-

точнити цю ситуацію дозволять сучасні методи (кластерний статистичний аналіз) та залучення нових антропологічних матеріалів.

Як вказувалося, зараз отримано джерела, котрі дозволяють доповнити й частково переглянути погляди, що склалися на етнічну ситуацію в Чернігові IX—XIII ст. На сьогодні вже проведено первинну обробку цих матеріалів та добірок, зібраних свого часу П.М. Покасом. Цей новий комплекс складається майже з 90 черепів, придатних для обмірів, та 160 посткраніальних скелетів із розкопок 1984—2009 рр. на території сучасного Чернігова. Крім того, опубліковано понад 10 краніологічних та остеологічних

серій доби середньовіччя, що походять із суміжних із Черніговом територій. Ці матеріали є повноцінним джерелом для вивчення фізичного типу й антропологічного складу давньоруського населення Чернігова, його походження і генетичних зв'язків. Першочерговими завданнями на цьому етапі є введення до наукового обігу цього антропологічного матеріалу, його краніологічний і краніоскопічний аналіз із метою виявлення основних морфологічних компонентів у складі давньоруського населення Чернігова, а також висвітлення генетичних зв'язків цього населення з ранішими, синхронними та пізнішими племенами.

- Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.
- Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — Т. 1.
- Багалей Д.И.* История Северной земли до половины XIV столетия. — К., 1882.
- Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885.
- Богданов А.П.* Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Из протоколов антропологической выставки. — М., 1879. — Т. 35. — Ч. 1. — С. 1—11.
- Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. — К., 2007.
- Голубовский П.В.* Историческая карта Черниговской губернии до 1300 года. — М., 1908.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II.
- Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР. — М., 1948.
- Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.
- Казаков А.Л.* Древний Чернигов глазами летописцев и современных историков // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів, 1995. — С. 74—78.
- Казаков А.Л., Черненко Е.Е.* Черниговский Детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії центрально-східної Європи: Збірка наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 150—158.
- Кутчинський О.А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981.
- Мавродин В.В.* Происхождение русского народа. — Л., 1978.
- Моця О.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., 1987.
- Моця О.П.* Населення південно-руських земель IX—XIII ст. — К., 1993.
- Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951.
- Покас П.М.* Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення Чернігівщини // Перша Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Чернігів, 1985. — С. 99—100.
- Покас П.М.* Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 118—127.
- Покас П.М.* Деякі особливості антропологічного складу населення давньоруської Чернігівщини за матеріалами Д.Я. Самоквасова // Слов'яни і Русь у наковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 25—26.
- Рыбаков Б.А.* Поляне и северяне // СЭ. — 1947. — Вып. 5/6. — С. 81—105.
- Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // МИА. — 1949. — 11. — С. 7—102.
- Рудич Т.О.* Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 47—56.
- Рудич Т.О.* Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслава-Хмельницкого). // Вестник антропологии. — 2007. — № 15. — Ч. 2. — С. 400—406.
- Русанова И.П.* Курганы Полян X—XII вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е 1—24. — С. 19—40.
- Самоквасов Д.Я.* Сведения о раскопках курганов Черниговской губернии // ИОЛЭ. — М., 1878—1879. — Т. XXXI. — Антропологическая выставка. — Т. 2. — С. 175—224.
- Самоквасов Д.Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС. — Т. 1. — 1887. — С. 175—224.
- Самоквасов Д.Я.* Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916.

- Седов В.В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.). — Автореф. дисс. ... доктора ист. наук. — М., 1966.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982 (Серия «Археология СССР»).
- Сегеда С.П.* Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001.
- Середонин С.М.* Историческая география. — Пг., 1916.
- Соловйова Г.Ф.* Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. — 1956. — 25. — С. 138—165.
- Спицын А.А.* Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // ЖМНП. — 1899. — № 1. — С. 67—83.
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского левобережья. — К., 1975.
- Тимофеев Е.И.* Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников в X—XIII вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 56—75.
- Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Трофимова Т.А.* Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ. — М., 1946. — № 1. — С. 91—136.
- Vinak V.* Neues Material zur Aussonderung anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie — 1932. — Bd. XXX. — H. 3. — S. 441—503.

Надійшла 26.06.2009

Ю.В. Долженко

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНИГОВА И ОКРУГИ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (антропологический аспект)

Несмотря на большое внимание исследователей к проблеме этнической принадлежности населения Чернигова и его округа в эпоху средневековья, решение ее не имеет однозначного ответа. Сформированная историками и археологами еще на рубеже XIX—XX вв. точка зрения на эти земли как северянские (П.В. Голубовский, Д.И. Багалей, Н.П. Барсов, С.М. Середонин, М.С. Грушевский и др.) и имеющая сторонников и ныне (В.В. Мавродин, А.Н. Насонов, О.В. Сухобоков, П.П. Толочко, А.П. Моця и др.), в послевоенные годы пополнилась еще одной, по которой территорию по оба берега среднего течения Днепра занимали поляне (Б.А. Рыбаков, И.П. Русанова).

Подключение к решению этой проблемы антропологов демонстрирует довольно сложную ситуацию. Фактически все исследователи отмечают антропологическую неоднородность восточных славян вообще и Среднего Поднепровья в частности, а также участие в формировании этого населения носителей различных антропологических типов (Г.Ф. Дебец, Т.И. Алексеева, В.Д. Дьяченко, П.М. Покас, Т.А. Рудич и др.). На этом фоне отличия между отдельными славянскими племенами едва намечены. Так, по Т.И. Алексеевой, характеристика, данная полянам, может быть в полной мере отнесена и к северянам, однако последние отличаются выраженной долихокранией и более узким лицом.

Выход из этой ситуации возможен после введения в научный оборот новых антропологических материалов и их краниологического, краниоскопического и остеологического анализа, которые дадут возможность выявить морфологический компонент в городском древнерусском населении Чернигова, а также генетические связи этого населения с более ранним, синхронным и более поздним.

Yu. V. Dolzhenko

THE POPULATION OF CHERNIHIV AND ITS SUBURBS IN MEDIAEVAL EPOCH (anthropological aspect)

Despite great attention from researchers to the problem of ethnic identity of habitants of Chernihiv and its suburbs in Mediaeval Age the solution to this problem does not have a simple answer. The point of view formed by the historians and archaeologists at the edge of the 19th and the 20th centuries (P.V. Holubovskij, D.I. Bahaley, N.P. Barsov, S.M. Seredonin, M.S. Hrushevskij, and others) that these lands belonged to the Siverians and having its followers today (V.V. Mavrodin, A.N. Nasonov, O.V. Sukhobokov, P.P. Tolochko, O.P. Motsya and others), after the war was supplemented by another one, according to which the territory on both banks of the middle flow of the Dnipro River was occupied by the Polyans (B.O. Rybakov, I.P. Rusanova).

Involvement of anthropologists in solving this problem shows quite a difficult situation. All researchers note the anthropological diversity of the Eastern Slavs in general and those inhabiting in the Dnipro River middle region in particular, and also the participation of bearers of various anthropological types in forming this population (H.F. Debets, T.I. Alexeeva, V.D. Dyachenko, P.M. Pokas, T.O. Rudych and others). Against this background the distinctions between separate Slavic tribes are hardly traced. For instance, according to T.I. Alexeeva, description given to the Polyans can be completely used for the Siverians; however, the latter are distinguished as highly dolichocephalic and having narrower faces.

It is possible to solve this problem after presenting to the scientific circulation new archaeological materials and their craniological, cranioscopical, and osteological analyses which will allow the authors to find a morphological component in urban Ancient Rus habitants of Chernihiv, and also their genetic links with the previous, synchronous, and successive populations.